

Gelléri Gábor

Az Amazonastól az amazonokig

Egy „tökéletes utazás” visszhangjai

A „tökéletes” utazás képzete és az ezt övező már-már kultikus tisztelet gyakorlatilag egyidős a társadalmi és tudományos gyakorlatként felfogott utazás képzetével. Ilyen vagy olyan formában valamennyi korszak lefektette az ideális utazás kánonját, és kijelölte saját „tökéletes” utazóit.¹ Az újkori európai kultúra jellemzője, hogy egyidejűleg többfajta ideális utazás is elfogadható volt számára: a 16–18. században rendkívül népszerű *ars apodemica*k (utazási traktátusok) közül némelyik az utazó státusa és érdeklődése szerint több típusú „ideált” is felvázolt: ezek között lehettek ideálisan utazó tudósok, kereskedők, államférfiak vagy akár kémek is.

Több mint kétszáz *ars apodemica* ismeretes az újkori Európából (javarészt német területekről), és ezek némelyike valódi „klasszikus”, amelyre még hosszú idővel (akár kétszáz évvel) megjelenése után is hivatkoznak, mások (a többség) feledésbe merültek. Az utazásokkal foglalkozó kutatók logikusan igen szívesen fordulnak e szövegekhez, általában annak reményében, hogy ezeken keresztül közelebb kerülhetnek az utazáshoz mint az európai újkor egyik meghatározó társadalmi gyakorlatához.

E megközelítés azonban távolról sem egyértelmű: a kutatók mást-mást akarnak kiolvasni az utazási traktátusokból. Meglepő – és megítélésünk szerint sajnálatos – módon a leggyakoribb az, hogy a kutató kézbe vesz egy értekezést az ideális utazásról, és ebből igyekszik közvetlen következtetéseket levonni a korabeli utazási gyakorlatra vonatkozóan, mintha a traktátus előírásai megfelelénének a konkrét társadalmi gyakorlatnak. Pedig az *ars apodemica* sem más, mint a többi *ars*, legyen az *vivendi*, *moriendi* vagy bármi más: egy-egy adott körülmények között élő, adott háttérű szerző véleménye arról, hogy hogyan kellene az érintett gyakorlatnak lefolynia. Az *ars apodemica*k is, a szövegtípus más darabjaihoz hasonlóan, három szempont szerint vizsgálhatók. Először is tekinthetjük őket a létező gyakorlat kritikájának: esetünkben számos értekezés egyik kiinduló tétele az volt, hogy nem megfelelő módon (ez alatt általában az értendő, hogy „haszontalanul”) zajlanak az utazások. Másodsor vizsgálhatjuk a traktátusokat az ideális utazással szemben támasztott elvárásokat megfogalmazó szövegekként. Ez utóbbiak azt mutatják be, hogy az adott szerző elképzelése szerint hogyan kellett volna utazni: ez semmiképpen nem

¹ Az újkori utazási kultúra előtti időszak kevésbé ismert e tekintetben, de François Hartog elemzése Hérodotosz utazásairól (Hartog 1980) vagy Houari Touati műve az utazásról a középkori iszlám kultúrában (Touati 2000) egyértelműen ugyanezt igazolják.

esik egybe az egykori szélesebb gyakorlattal, hiszen ha a szerző a korában tapasztalható gyakorlatot ideálisnak tekintette volna, kevés létjogosultsága lett volna magának a traktátusnak. Létezik végül egy harmadik, sajnálatosan ritkán alkalmazott megközelítés is: ez önálló tárgyként kezeli az *ars apodemica*t, az e szövegcsoportot alkotó egyes értekezéseket saját szövegtani jellegzetességeikkel, saját belső struktúrájukban és összefüggéseikben vizsgálja.²

Az *ars apodemica* nem az egyetlen szövegtípus, amelyen keresztül az utolsó harminc évben folyamatosan terjedő utazási elemzések a társadalmi gyakorlat megragadását remélték. A lexikonok vonatkozó szócikkeinek vizsgálata ugyanolyan klasszikus módszer, mint az *arsok* olvasása, s jöllehet ugyanolyan hasznos is lehet, de nem veszélytelen. Egyrészt figyelembe kell vennünk, hogy valóban befolyásolhatta-e az illető szócikk a kérdéses gyakorlatot.³ Erre az utazás esetében igennel felelhetünk: minden forrás arra utal, hogy a majdani utazók közül többen áttekintették az utazás mint olyan szakirodalmát és meghatározásait tudatos felkészülésük során. Másodsor az „utazás” és „utazó” szócikkeket el kell helyeznünk egy kulturális folyamatban. E tekintetben feltétlenül figyelembe kell vennünk az ilyen jellegű szövegek közötti erős intertextualitást. Erre talán a leglátványosabb példa: a francia *Enciklopédia* több elemzés által szívesen használt „utazás” szócikke mint az „enciklopédikus utazás” meghatározása. E szócikk azonban alig-alig tartalmaz olyan elemet, amely ne lenne általános a 17. század vége óta megszaporodó lexikonokban (és a fentebb említett utazási traktátusokban). Már az a tény, hogy a szócikk szerzője Jaucourt lovag, az *Enciklopédia* szerzőgárdájának szorgalmas (a teljes szövegállomány majd egynegyedét író), de kevésbé eredeti „mindenesé”, arra figyelmeztet bennünket, hogy feltehetően nem sok egyedi elemet találunk a szócikkben.⁴

Mindezzel nem szeretnénk azt sugallni, hogy akár az *ars apodemica*k, akár a szócikkek vizsgálata felesleges, vagy akár csak megkerülhető lenne a társadalmi gyakorlatként felfogott utazás vizsgálatában: mindössze arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy mindkettő esetében a szövegtípus sémáinak, illetve szerzői intencióinak gondos vizsgálata meg kell hogy előzze az elemzést. Mindez

² Az *ars apodemica* szakirodalmába az utazási elemzések divatjával igen terebélyesre duzzadt: a legszélesebb körű áttekintést nyújtja: Stagl 1995. E könyv egyszersmind egyike azoknak a feldolgozásoknak, amelyek az *ars apodemica*t önálló kutatási tárgyként, hosszú időtartamban vizsgálják.

³ Ezen a ponton kapott komoly kritikákat Roger Chartier, amikor Robert Darntonnal az *A nagy macskamészárlás* kapcsán folytatott vitában annak eldöntésére, hogy vajon szimbolikus gesztus volt-e a nyomdászlegények részéről a macskák felkoncolása, az egyik korabeli lexikon „szimbólum” szócikkéhez fordult. A kritikák rámutattak mind a nyomdászlegényeknek és a lexikon szerzőinek a szellemi horizontját elválasztó szakadéokra, mind arra, hogy egy szimbolikus tett semmilyen cselekvő esetében nem feltételezi a „szimbólum” fogalmának tudatos alkalmazását. Vö. Chartier 1988; kritikáját lásd mindenek előtt LaCapra 1988.

⁴ A szorgalmas kompilátor Jaucourt lovag (Louis Jaucourt 1704–1779) szemmel láthatóan felhasználta a *Furetière-lexikont*, a Francia Akadémia lexikonját és az eredetileg jezsuiták által kiadott *Trévoix-szótárt* is. Az *Enciklopédia* alkotási folyamatáról a legjobb áttekintés: Darnton 1979 (itt elsősorban az 1. fejezet).

logikusan azzal is jár, hogy a „tökéletes” utazás keresése során más forrásokat is fel kell dolgozzunk – és szükségszerűen nyitnunk kell a befogadói oldal felé is.

Már a szövegtípusokkal kapcsolatos fenntartásaink is arra utalnak, hogy megítélésünk szerint e kutatási területen a történettudománynak vagy bármely társadalomtudománynak komolyan kell nyitnia az irodalomtudomány felé. Számtalan forrás tanúskodik arról, hogy az utazási irodalmat annak klasszikus korszakában (a 18. század utolsó harmadáig nagyjából) félig tudományos, de félig fikciós műfajnak tekintik. A magán- és közkönyvtárakban a „Történelem” szekcióban, jellemzően a „Földrajztudomány”-nyal együtt szerepel (ritkábban a „Történeti előtanulmányok” csoportban)⁵ – de tudjuk, hogy a 18. századi történettudomány, amely még jóval előtte állt bármiféle intézményesülésnek, maga is az irodalom határvidékén helyezkedett el. Az utazásokat társadalmi jelenségként vizsgáló kutató számára is nélkülözhetetlen, hogy mélyrehatóan ismerje az adott szövegtípussal szembeni elvárásokat, annak kánonját vagy párhuzamosan létező kánonjait. Ily módon az utazások tanulmányozása olyan terület, ahol szükségszerű az interdiszciplinaritás és mindenek előtt a nyitás a modern irodalomtudomány felé. Egyszersmind természetesen alá kell húzzuk azt is, hogy az utazások irodalmi elemzése sem nélkülözheti a történeti vagy a tágabb értelemben vett társadalomtudományi perspektívát: az utazás, az útleírás talán minden írásforma közül a társadalmilag leginkább beágyazott, és semmiképp nem képzelhető el, hogy egy rossz értelemben vett strukturalista ízű elemzéssel valamiféle szerzőtől és történeti/társadalmi kontextustól független szöveggént kezeljük.

A fenti gondolatmenetet természetesen nem mi fogalmaztuk meg elsőként, bár az is igaz, hogy mind a társadalom-, mind az irodalomtudomány oldaláról találhatunk számos olyan utazáskutatót, aki elégségesnek tartja saját „monodiszciplináris” megközelítését. Azok között a társadalomtudósok között, akik viszont elfogadták az irodalomtudomány partnerségét e területen, a befogadáselmélet alkalmazása általánosnak tekinthető. A recepció vizsgálata annál is inkább megkerülhetetlennek tűnik, mert miközben az útleírás mint szövegtípus, ahogy már említettük, egyike a társadalmilag leginkább „beágyazott” írásformáknak, nem szerepel a klasszikus *ars poeticák* által kanonizált szövegtípusok között. Úgy is mondhatjuk, hogy az útleírások esztétikája *a posteriori* jön létre: nincsenek lefektetett, írásba foglalt szabályai, de számos, az útleírásokról formált vélemény kimondja, hogy a vizsgált szöveg megfelel-e ennek a meg nem fogalmazott ideálnak vagy sem. Ez az alaphelyzet pedig különösen kiemeli az utazások vizsgálata során a különféle olvasói (cenzori, kritikus, általános olvasói) vélemények jelentőségét.

A befogadói oldal vizsgálata általában az újságokban vagy más hasonló művekben megjelent vélemények elemzését jelenti, esetleg kiterjesztve a cenzori véleményre. Noha e tanulmányban mi is alapvetően ilyen jellegű feladatot tűztünk ki magunk elé, fontos aláhúznunk, hogy e téren jóval több és változatosabb forrás áll

⁵ A korabeli könyvtárak osztályozási sémáit mutatja be részletesen egy anonimitásban maradó könyvtáros munkája: M.*** 1773, de ritka kivételektől eltekintve hasonlóan osztályoznak a hátrahagyott, illetve árverésre bocsátott könyvek katalógizálása során is.

rendelkezésünkre. Amikor tehát nekilátunk egy 18. századi francia, több különböző szempontból ideálisnak tekintett útleírás recepciója vizsgálatának, meg kell vizsgáljuk a vélemények e kevésbé kézenfekvő megjelenési formáit is.

Az egyik ilyen „szokatlanabb” forrás, amely az általunk vizsgált esetben különösen hasznosnak bizonyul, az *ideális könyvtár*. Tudjuk, hogy a könyvtárelemzések hagyománya kiterjedt, és immár egy egész évszázadra tekinthet vissza: már a 20. század első évtizedeiben túlléptek a „híres emberek könyvérai” megközelítésen, és megkezdték a magán- és közkönyvtárak állományáról fennmaradt katalógusok módszeres, a kvantitatív és kvalitatív megközelítést ötvöző elemzését.⁶ Az ideális könyvtárak ugyanakkor más kategóriába tartoznak, sőt érdekes hibridet alkotnak, ami különösen hasznossá teszi elemzésüket.⁷ Az „ideális könyvtár” olyan traktátus, amely az olvasó számára hasznos tanácsokat ad abban a tekintetben, hogy mely könyveknek kell szerepelnie egy könyvtárban, és – fontos elem – választását jellemzően indokolja is. Egy ilyen „ideális” vagy ha úgy tetszik „virtuális” könyvtár elemzése így ötvözi a klasszikus statisztikai könyvtárelemzéseket – milyen típusú könyvek milyen százalékbán vannak jelen? – és a recepció vizsgálatát.

Az első, általunk ismert, ilyen jellegű vállalkozás La Mothe Le Vayer 17. századi francia íróé volt: ő egy barátja számára állította össze, mintegy vásárlási tanácsként, a beszerzésre és birtoklásra leginkább érdemes legfontosabb száz könyv jegyzékét.⁸ La Mothe mindenekeelőtt az antik szerzők imitációjával vált ismertté – így nem csoda, hogy e könyvtárban is meghatározó a „régiek” súlya.

La Mothe-nál útleírást nem találhatunk, nem úgy, mint 18. századi követőinél. Anélkül, hogy mélyebben elemeznénk a két 18. századi, Formey és Chaudon bemutatta francia ideális könyvtárat, emeljünk ki először egy statisztikai tény: mind Formey, mind Chaudon ideális könyvtárában gyakorlatilag azonos az utazási könyvek aránya, miközben a két szerző egymásnak szinte ellentéte, és könyvtáruk felépítése egyébiránt igen különböző.⁹ Jean-Henri-Samuel Formey (1711–1797) francia hugenotta menekült család leszármazottja, eredeti hivatására nézve lelkész, a berlini akadémia titkára, ismert tudós, számtalan filozófus barátja: világnézetét tekintve tehát vallásos és felvilágosult volt. Egyházi személy volt Louis-Mayeul Chaudon (1737–1817) is, de nem protestáns egyházból és egészen más világból: ő sokkal inkább a klasszikus Franciaország megtestesítője. Katolikus pap, könyvtáros és nevelő volt, írt művet többek között Voltaire ellen,

⁶ Itt természetesen e módszer első híres alkalmazóját, Daniel Mornet-t kell említenünk: Mornet 1910.

⁷ Éppen ezért meglepő, hogy alig-alig fordulnak e művekhez. Az útleírásokról alkotott esztétikai véleményekre kitért Yasmine Marcil doktori értekezése (Marcil 2000); a statisztikai elemekre tudunkkal még senki sem.

⁸ Szövegét újraközölte a francia nyelvterületen a következő ideális könyvtárat összeállító Formey 1756: IX. pont. A közties korszakból csak Angliából említenek hasonló próbálkozást.

⁹ Formey 1756; Chaudon 1772. Formey egyébként La Mothe-ot követve korlátozott számú könyvből állított össze gyűjteményt: ebben az is szerepet játszott, hogy külföldön milyen francia könyvekhez lehetett hozzájutni. Chaudon egyáltalán nem korlátozta magát: minden erre méltó művet beemelt könyvtárába.

s általában a hagyományos értékek híve és a „filozófusok” esküdt ellensége volt. Könyvtáraikban mindez tükröződik: míg Formey-nél a meghatározó szerepet a tudományos könyvek és a kor nagy irodalmi újdonsága, a regények teszik ki, addig Chaudon a klasszikusok felé fordult, számtalan történeti munkát is találhatunk nála, ellenben a regényeket mint morálisan romboló termékeket legszívesebben kihagyta volna. Mindkét könyvtárban megjelennek azonban az utazások, és mint említettük, mindkét könyvtárban ugyanolyan mértékben: nagyjából 3%-át teszik ki az összes címnek.¹⁰ Ebből már levonhatjuk azt a következtetést előzetesen, hogy az útleírás nem „valakié”: más-más, vagy akár egyazon utazási szövegben többféle világnézetű olvasó is megtalálhatja a neki fontos elemeket.

A két könyvtár által javasolt útleírások egy része így eltérő. Cseppet sem meglepő módon nem találhatjuk meg például Chaudonnál a filozófusok egyik kedvenc útleírását, az egykori száműzött hugenotta, Maximilien Misson itáliai utazását, s a szintén a filozófusok körében népszerű Le Blanc abbé, Voltaire barátja is csak a számos, könyvét írt kritika említése mellett szerepelhet.¹¹ Ezzel szemben más, „kellemes” útleírások nem szerepelnek Formey válogatott könyvlistáján, míg Chaudonnál kiemelt helyet kapnak: így a poligráf Grosley, akit egyes filozófusok kedveltek, mások viszont kifejezetten megvetettek, vagy a Chaudon szerint a „közönségnek oly kedves kéz”, az erkölcsileg épületes regényeket is író Mme du Bocage.¹² Általánosságban elmondható, hogy a két ideális könyvtár között átfedés leginkább a régi, jellemzően 17. századi útleírások tekintetében van: néhány „klasszikus”, jellemzően Európán kívüli területekre vonatkozó, legtöbbször francia vagy angol útleírást ideológiai hovatartozás nélkül tisztelt (és folyamatosan olvasott) az egész 18. század. Léteznek kis számban olyan szövegek is, amelyek ugyan kortársak, de minden tábor fenntartás nélkül tisztelte és becsülte.

A továbbiakban tehát egy olyan útleírást (és főleg annak recepcióját) vizsgálunk, amely minden érintett fél elismerését kiváltotta: La Condamine Amazonas menti utazását.¹³ A kérdés természetesen az: mit tudott nyújtani a tudós La Condamine, hogy műve egyike lett annak a néhány útleírásnak, amelyet gyakorlatilag egyhangúan ideálisnak tekintett az egész, sok más kérdésben (és sok más útleírás kapcsán) rendkívül megosztott francia közvélemény?

La Condamine élete és utazása egyaránt jól ismert a 18. századi tudományos élet szakértői előtt, így e helyütt ennek egészen rövid összegzésére szorítkozunk. Charles-Marie de La Condamine 1701-ben született Párizsban, tanulmányait

¹⁰ Noha itt nem áll módunkban részletesen kitérni számszerű adatokra, érdemes megjegyezni: a legkülönbözőbb forrásokhoz nyúlva állandóan visszatérnek az utazási irodalom jelenlétével kapcsolatban gyakorlatilag ugyanazok az arányok: 3–4%. Ez az utazási könyvek átlagos könyvtári jelenléte szinte mindvégig a század során (a termelés tehát arányosan növekszik a robbanásszerűen megnövekedett összesített könyvtermeléssel), csakúgy, mint az utazási könyvek aránya a legnépszerűbb (könyvtárakban leggyakrabban szereplő) 100 könyv között, és az utazási könyveket ismertető újságcikkek aránya a korabeli sajtóban stb. Részletes adatokat lásd Gelléri 2005.

¹¹ Misson 1691; Le Blanc 1745.

¹² Grosley 1764 és 1770; Du Bocage 1770.

¹³ La Condamine 1981 (eredeti megjelenés 1745).

az egyik leghíresebb gimnáziumban, a (ma is létező) Lycée Louis-le-Grand-ban végezte. Rövid ideig a hadsereg kötelékében állt, de már huszoneves korában a tudomány felé fordult. Több utazást tett Észak-Afrikában, mielőtt egyike lett azoknak a tudósoknak, akiket 1735-ben a Francia Tudományos Akadémia Peruba küldött a Föld alakjának meghatározására, illetve egy délkör hosszúságának megállapítására. Az expedíció tudományos felelősei kollégái, Louis Godin és Pierre Bouguer voltak, de hármójuk közül La Condamine volt az, aki az eredeti vállalkozás lezárása után még egy feladatot vállalt: első európai tudósként, néha egészen szélsőséges körülmények között végigkövette az Amazonas útvonalát. Az utazás igen komoly eredményekkel járt több tekintetben is: ezek közül egyesekre visszatérünk még, de említsünk meg néhányat itt: a kínafa első leírását, illetve a gumi és a kuraré felfedezését az európaiak számára. Amikor 1745-ben visszatért Franciaországba, az utazás során összeállított több mint 200 darabos gyűjteményét a természettudós Buffonnak adta át, aki 1760-as felvételekor La Condamine-t az Akadémia tagjai között köszöntötte. Voltaire és Maupertuis barátja volt, az előbbi oldalán a himlő elleni védőoltás nagy harcosa volt (ő maga gyerekkorában átesett e betegségen). La Condamine 1774-ben hunyt el.

Utazásáról több párhuzamos dokumentum készült, amelyek ismerete szükséges lehet ahhoz is, hogy értékelni tudjuk utazásának fogadtatását. Az utazás tényleges végeredménye a Föld alakjáról szóló, Bouguer-val közösen írott értekezése: a *Traité de la figure de la terre* (Párizs, 1749). De már hazatérése pillanatában, 1745-ben ő volt az, aki az expedíciót szervező Tudományos Akadémia előtt beszámolót tartott eredményeiről. Mint útleírása előszavában írta: „ez alkalommal kevésbé gondolhattam a szórakoztatásra, és sokkal inkább az okításra: mindaz, ami nem a földrajztudományhoz, az asztronómiához vagy a fizikához tartozott, csak digresszióknak tűnhetett, mely tárgyamtól eltávolít”.¹⁴ La Condamine ugyanakkor tudatában volt annak, hogy a szélesebb közönség is kíváncsi utazásaira, sőt, azzal is tisztában volt, hogy ennek a szélesebb közönségnek az elvárásai gyökeresen mások, mint a tudományos közéleté. Így megjelentette utazásainak egy olyan változatát is, amely a tudományos apparátusból csak a legszükségesebbeket (az átlagos művelt olvasó számára is értelmezhető elemeket) tartalmazta – ellenben kitért olyanokra, amelyek az akadémia előtt, mint láthattuk, oda nem illőnek, „digresszióknak” tűntek volna. Sikerének egyik kulcsa volt, hogy La Condamine ily módon felismerte a különböző típusú szövegek eltérő funkcióját, a különféle olvasóközönségek eltérő elvárásait, és ezeknek meg is tudott felelni.

La Condamine mindemellett gondosan vigyázott arra, hogy ne essen ki a tudós utazó szerepéből: ugyanis miközben a nagy utazókat töretlen tisztelet övezte, az utazásokkal és az útleírásokkal kapcsolatban épp elég kritikus vélemény hangzott el a korszakban (ezek általában Sztrabón híres mondásának parafrázisai voltak: „Mindenkí, aki a saját bolyongását beszéli el, dicsekedni [de más, a 18. századi francia kultúrában megjelenő fordítások szerint egyenesen „hazudni”!]

¹⁴ A rövidített változat előszava, La Condamine 1981: 32.

szokott”¹⁵). Így tehát lecsupaszította a tudományos apparátust, de semmiképp sem szeretett volna hiteltelenné válni vagy az anekdotázás felé sodródni: kimondottan „a két szélsőség közötti arany középutat” kereste.¹⁶ Előszavában kifejezetten kiemelte, hogy nem hagyományos útleírást alkotott, és ne is számítsanak olvasói ilyenre: „Hogy ne okozzak csalódást azoknak, akik egy útleírásban csak különleges eseményeket és más népek szokásainak kellemes leírását keresik, figyelmeztetnem kell őket, hogy e könyvben kevés dolgot találnak majd, ami kedvükre lesz”.¹⁷ Itt az óvatosság már egyenesen túlzó: nagyon is vizsgálta az idegen népek szokásait, és könyvében szerepelnek különleges események is. De az elővigyázatosságnak biztosan megvolt az a haszna, hogy az olvasók így csak pozitívan csalódhattak: a könyvéről megjelent három kritikából kettő kiemelte, hogy az útleírás végeredményben többet nyújt, mint amennyit ígér.

Mielőtt ismertetnénk a La Condamine utazásairól született kritikákat, a könyvével kapcsolatban írt cikkek értékeléséhez egészen röviden át kell tekintenünk a korabeli francia sajtókritika állapotát is. A 18. század negyvenes éveitől volt az az időszak, amikor a modern értelemben vett irodalomkritika már az első hajtásait hozta. Az 1720-as évekig a kritikai cikkek megjelentetése kizárólag két nagy tudományos folyóirat, a *Journal des Savants* és a jezsuita *Mémoires de Trévoux* kiváltsága volt – de ez esetükben is inkább bíráló elemeket is tartalmazó ismertetést, mintsem modern értelemben vett kritikát jelentett.¹⁸ Az előbbi egykori munkatársa, a kalandos (és botránys) életű Desfontaines abbé volt az első, aki kifejezetten irodalmi jellegű kritikákra épített folyóiratokat az 1730-as években,¹⁹ amelyekkel a bírált szerzők körében számosnak a megvetését váltotta ki, ugyanakkor kétségtelen piaci sikert alapozott meg, és bizonyos fajta olvasóközönség körében (mindenekelőtt a Párizs új szellemi irányzataival nem mindig rokonszenvező vidéken) igen komoly elismertségre tett szert. Noha a kor meghatározó forrásai inkább irodalmi páriaként jellemezték,²⁰ az irodalomtudomány az utóbbi évtizedekben már felismerte benne a modern irodalmi újságkritika egyik legfontosabb előfutárát.²¹

¹⁵ A francia fordítások közül például az *Enciklopédia* már említett „utazás” szócikkében fordítja Jaucourt lovag hazugsággént a másutt lódításként, túlzásként értelmezett görög szót.

¹⁶ La Condamine 1981: 32.

¹⁷ La Condamine 1981: 32.

¹⁸ Utóbbi teljes neve *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts*, első nyomtatási helye alapján nevezik *Mémoires de Trévoux*-nak. A két folyóiratot a továbbiakban JS és MT rövidítéssel jelöljük, az idézett cikk dátumával; ezek részletes adatait lásd a *Források* alatt.

¹⁹ Valahányszor folyóiratát a tiltakozások nyomán betiltották, új folyóirat alapításához kért engedélyt. Ezek sorrendben: *Le Nouvelliste du Parnasse ou réflexions sur les ouvrages nouveaux* (1730–1732); *Observations sur les écrits modernes* (1735–1743); *Jugemens sur quelques ouvrages nouveaux* (1744–1746). Pierre François Guyot-Desfontaines (1685–1745) ugyan kiugrott pap volt, de megtartotta az „abbé” elnevezést.

²⁰ Erre a legjobb példa az öreg Voltaire ifjú barátja, Delisle des Sales, aki az „irodalom csapásának” nevezte. Deslisle des Sales 1800.

²¹ Legrészletesebben Benhamou 1989, de előtte már a nagy francia újságíró-lexikon is: Sgard (szerk.) 1976.

Miután megismerkedtünk a korabeli sajtó meghatározó orgánumai közül néhányal (a fentiek mellett Prévost abbét és az ő *Pour et Contre*-ját említhetnénk még, illetve általában a francia határon kívüli francia nyelvű folyóiratokat), akik egyszersmind a bemutatandó eset fő forrásai is, tekintsük át a könyvekkel kapcsolatos újságcikkek lehetséges megjelenési formáit. Ezek nagyjából piramisban helyezkednek el, és gyakran külön rovatokat alkotnak az újságok hasábjain.²² Az első és a legalapvetőbb megjelenési forma az „*annonce bibliographique*”, a könyvbejelentés volt: egy megjelent vagy csak megjelenésre váró könyv címének és kiadójának közlése. Jellemző az utazókat körülvevő 18. századi érdeklődésre, sőt néha már-már kultikus tiszteletre, hogy megesett, hogy a nevesebb utazók elindulását is így jelentették be, már előre jelezve, hogy a nevezett utazás évek múlva útleírásban jelenik majd meg.²³ A második szint a „*nouvelle littéraire*”, az irodalmi hír: ez a címen kívül már minimális rezümét is adott (bár megesett, hogy az illető összefoglaló gyakorlatilag azonos volt a könyv terjedelmes alcímével). A harmadik és a negyedik szint lesz számunkra a legfontosabb, annál is inkább, mivel éppen abban a korszakban vagyunk, amikor ezek elváltak egymástól: az „*extrait*” (részlet) és a „*compte rendu*” (könyvismertető). Gyakorlatilag a Desfontaines abbé által elindított reformfolyammal terjedt el az utóbbi kritikai forma: korábban a minimális ismertetést részletek közlése követte, akár több, egymást követő lapszámban. Néhány évtizeddel később már megesett, hogy egyes könyvekkel kapcsolatban az újságírók kifejezetten kiemelték, hogy lehetetlen ismertetőt írni róla – ez lehetett pozitív vagy, gyakrabban, negatív megjegyzés is.²⁴

A fentiek ismeretében La Condamine útleírásának első elismerése már pusztán az a tény is, hogy a kor három meghatározó sajtóorgánuma egyaránt terjedelmes kritikai elemzést és bemutatást közölt róla, bár mindegyik a saját szemszögének megfelelően más kérdésekre helyezte a hangsúlyt.

A könyvről elsőként a *Journal des Savants* jelentetett meg ismertetést.²⁵ A tudós folyóirat cikke először röviden bemutatta az expedíció lefolyását, majd áttért La Condamine önálló utazásának fő tárgyára, az Amazonasra. Áttekintette az utazás történeti előzményeit: azokat az európai utazókat és utazásokat, amelyek már részletesen beszéltek a folyamról. La Condamine utazásának menetét annak időrendi sorrendjében követte, és nem feledkezett meg a földrajztudóst

²² Az egymásnak némileg ellentmondó kategorizálási változatokból a legmeggyőzőbb Marcil 2000.

²³ Marcil 2000: 91.

²⁴ A már említett poligráf Pierre Jean Grosley (1718–1785) itáliai utazásával kapcsolatban például: „E megfigyelések egy utazás eredményei, és az egyetlen elem, amely összeköti őket, az utazás célpontja: ezen okból nem szolgálhatnak folyamatos elemzés tárgyául” (JS 1765. részletek október, 649–661. és december, 767–774. – megjegyzés 649); „nem is gondolunk egy ilyesfajta mű elemzésére” (MT 1765. május, 1157–1176, 1760.). Ellenben a Grosley-t nagyra tartó *Journal Encyclopédique*-ben: „igencsak lebecsülnénk ezt a művet, ha pontos elemzést próbálnánk adni róla” (*Journal Encyclopédique*, 1765. Vol. IV. 47. – a műből három számon át közöltek részleteket: május, 44–64; június, 21–41; és 47–63, melyből az utolsó nem szerepel az újság repertóriumában).

²⁵ JS 1746. január, 48–56.

ért egyes különleges eseményekről és az őt fenyegető veszélyekről sem: így például megemlítette, hogy annak – nem kis rémületére – liánhidakon kellett átkelnie. A *Journal* nem csekély elismeréssel adózott La Condamine-nak azért, hogy ezek a veszélyek nem tántorították el utazásától, sőt még megfigyelésének valódi tárgyaitól sem.

La Condamine ugyan szabadkozott, hogy a korabeli ízléshez képest keveset foglalkozott az idegen népek szokásaival, az olvasók azonban bőven találtak benne ilyen elemeket, és az újságok is szívesen kitértek e témára; a *Journal* ezeket örömmel ismertette.²⁶ Az alapvetően „könyvismertető” jellegű cikk egy pillanatra át is tévedt e területen a „részlet” jellegű cikkek terrénjára, és hosszabb idézet közölt az útleírásból: nevezetesen azt a szakaszt, amelyben La Condamine bírálta az indiánokat, amiért nem foglalkoztak a jövővel és általában semmi olyannal, ami nem pillanatnyi szükségleteikhez tartozott. Az újság teljesen egyetértett az utazóval, sőt ki is terjesztette a megjegyzés érvényét: véleményük szerint ez minden, a misszionáriusok által leírt primitív népre igaz. (Anélkül, hogy e már sokszor elemzett kérdésre kitérnénk, aláhúzhatjuk, hogy a felvilágosodás „haladás” fogalma gyakran olyan felfogással párosult, amelyet ma leginkább „etnocentrikusnak” neveznénk.)

A *Journal* az általános bemutató után alig-alig foglalkozott az útleírás fő céljával, a földrajzi leírással, annál több teret szentelt az egyes törzsek nyelvének, szokásainak és tárgyi kultúrájának. Egy rövid mondatban érintettek egy olyan kérdést, amelyet La Condamine hosszabban tárgyalt, és amely még visszatért más kritikákban: ez pedig az amazonok legendás törzse volt. La Condamine utazása során mindvégig érdeklődött az indiánoknál az Orellana útja alkalmával leírt, harcos nőkből álló törzs után: ebből azt tudta leszűrni, hogy a törzs talán létezett egykor, de addigra már vagy elköltözött a vidékről, vagy felszámolódott.²⁷ A *Journal* lapjain az e törzssel kapcsolatos megjegyzések pontosan ugyanakkora jelentőséget kaptak, mint bármely más, valóságos találkozás alapján leírt törzs, vagyis ismertették La Condamine velük kapcsolatos fő tételeit. A magát hangsúlyosan komoly tudományos orgánumnak beállító *Journal* azonban csak ekkora terjedelemben volt hajlandó egy ilyen, félig-meddig a legendák világába tartozó kérdéssel foglalkozni, sőt, ennyit is csak La Condamine tudományos elismertsége miatt. Jóval bővebb teret kapott a növény- és állatvilág bemutatása, különösen az európaiak számára eddig ismeretlen fajok leírása. Összegezve a *Journal* által nyújtott képet elmondhatjuk, hogy az ismertetésben egy olyan téma dominált, amelyet La Condamine ugyan útleírása fontos elemének tekintett, de semmiképp sem a meghatározónak: az idegen népek leírása, mely alól talán csak a méltatlan témának tekintett amazonok jelentettek kivételt. A cikk végső következtetése a lehető legpozitívabb volt. La Condamine több tekintetben is példaértékű

²⁶ JS 1746. január, 51–52.

²⁷ Francisco de Orellana (?–1545) konkvisztádor volt a teljes Eldorádó-legendakör elterjesztője. Krónikása, Gaspar de Carvajal atya jegyezte fel, hogy 1542. június 14-én harcos nők támadták meg expedíciójukat.

utazóként jelent meg benne: nem pusztán tudományos eredményei, de hősiessége okán is. A kritika komoly elvárásokkal fordult a könyv felé, amely végül maradéktalanul meg is felelt ezeknek – sőt, mint láthattuk, többet adott annál, amit ígért. A könyvismertető végső megjegyzése is fontos számunkra: aláhúzta, hogy az újságban közölt elemzés és részlet a legcsekélyebb mértékben sem pótolhatja az eredeti útleírás megismerését, amennyiben az olyan érdekes és értékes, mint az itt elemzett mű. Az utóbbi kitétel fontos: nem minden útleírással kapcsolatban igaz, hogy a közönség, illetve a kritika azt teljes terjedelmében érdeklődésre méltónak tartotta volna, az utazási gyűjtemények éppúgy „pótolhatták” az eredetit, mint a folyóiratokban közölt bőségesebb részletek.²⁸ De jelen esetben a folyóirat kiemeli, hogy az eredeti pótolhatatlan, és olvasóit arra ösztökélte, hogy azt feltétlenül olvassák el. Ismerve a *Journal* művelt olvasóközönségét, illetve tudva, hogy La Condamine útleírása a legtöbb magán- és közkönyvtárban, illetve olvasókabinokban megtalálható volt, feltételezhetjük, hogy az ismertetés számos olvasója valóban kezébe vette magát az útleírást is.

A következő könyvismertető természetesen a kor másik meghatározó folyóiratának, a *Mémoires de Trévoux*-nak a hasábjain jelent meg.²⁹ Erről a cikkről először is azt állapíthatjuk meg, hogy felépítésében sokkal inkább tükrözi az eredeti útleírás terjedelmi arányait, mint a súlypontot az idegen népek viselkedése felé eltoló *Journal*. A *Mémoires* cikke összefoglalásképpen ki is mondta, hogy La Condamine-ban mindenekelőtt a „földrajztudós utazót” tisztelik „a világ egyik legnagyobb folyóján”.³⁰

Ezek után két irányban ágazott el az elemzés. Az egyiket már említettük, ám e helyütt minden korábbinál hangsúlyosabban jelent meg: a nehézségeken felül emelkedő tudós utazó mint hős témája. Abban, hogy első európaiként, az eredeti expedícióból egyedül ő vállalta ezt az utazást, találhatunk nem kevés bátorságot, de ugyanígy „komoly vágyat a tudomány előrevitele iránt”. Ám ezek után az ismertetés fő iránya követi a könyv eredeti felépítését, és komoly földrajztudományi értekezés bontakozik ki az olvasó előtt. A cikk maga jóval több volt egyszerű könyvismertetőnél: további információkkal szolgált az olvasóközönség számára. Így felvezetés gyanánt ismertette az Amazonason tett korábbi európai utazásokat, és általában Dél-Amerika folyóinak általános földrajzi jellemzőit. Bizonyos tekintetben azt is állíthatjuk, hogy kilépve a *compte rendu* műfajából, a cikk önálló földrajzi értekezésnek tekinthető. Tudományos színvonalát jól jelzi, hogy a megfogalmazott kritikákat La Condamine olyannyira fontosnak tartotta, hogy részletes választ küldött a folyóiratnak.³¹ Ezt a *Mémoires* közölte is, és

²⁸ Gondolunk itt elsősorban a Prévost abbé által szerkesztett *Histoire générale des voyages*-ra (Prévost 1746–1770) és annak változataira, de ugyanígy a vele konkurens Delaporte abbéra (Delaporte 1765–1795).

²⁹ MT 1746. április, 610–645.

³⁰ MT 1746. április, 645.

³¹ MT 1746. október, 2275–2293. Itt nem térünk ki részletesen a tudományos vita egyes elemeire, amelyek az eredeti útleírás, illetve a kritika egyes szöveghelyeihez és témáihoz kapcsolódnak.

a válaszhoz írott bevezetőjükben külön kifejezték örömeiket afelett, hogy a szerző szívesen és tudományos módon foglalkozik a továbbiakban is munkájával és az azt ért kritikákkal, legyen az saját igazának bizonyítása vagy a neki címzett bírálatok udvarias cáfolata. Mint írták: „egy nagy utazás leírása olyan, mint egy hajó felszerelése, ahol [...] mindig akad valami tennivaló”.³² Az, hogy a vita udvarias, személyeskedésektől mentes, a tudományos elemekre összpontosító hangneme miatt volt ilyen fontos a *Mémoires* szerzői számára, akkor érthető meg igazán, ha összevetjük például Voltaire több (így akár tudományos) munkáját követő, gyakran gyalázkodó összecsapásokkal. La Condamine tehát tökéletes utazó volt a *Mémoires* cikkírója számára: ő az élete kockáztatására kész tudós utazó és egyzersmind a kulturált vitára kész, méltó tudományos partner.

Mint említettük, ez a könyvismertető a *Journalban* megjelenénel hívebben követte az eredeti útleírást: az ismertetés egyik fő vonala maga az utazás kronologikus menete volt, és ahogy La Condamine-nál, itt is elszórva jelentek meg a zoológiai és az „antropológiai” elemek. Az utóbbiakban az amazonok törzse alig egy mondatot érdemelt: ebben is csak azt az örvendetes tényt emelve ki, hogy a kérdést egy ismert tudós „pontosan és tömören” megvizsgálta.³³

Itt meg kell álljunk egy pillanatra. Mivel magyarázhatjuk azt, hogy a jezsuita tudományos orgánumban kevésbé foglalkozott az Európán kívüli népek viselt dolgaival és szokásaival, miközben közismert, hogy ez a terület a jezsuiták számára alapvető fontosságú volt? A válasz természetesen összetett lesz, sőt, voltaképpen apró morzsákat, mozaikokat tudunk csak összeszedni magyarázat gyanánt. A korabeli sajtó cikkeinek tematikus összetételéről készült két kvantitatív elemzés például egyáltalán nem nyújt magyarázatot.³⁴ Az Ehrard és Roger által a *Journal* és a *Mémoires* cikkeinek tematikus megoszlásáról készült elemzés éppen azt mutatja, hogy a „Történelem” téma (és az idegen népek szokásai ide sorolandók) erőteljesebben volt jelen a jezsuita *Mémoires*-ban, mint a *Journalban*.

Így olyan válaszelemeket is figyelembe kell vennünk, amelyek akár banálisnak is tűnhetnek, de mindemellett nem teljesen kizárhatóak. Az egyik ilyen, hogy az indiánok szokásainak kérdését a *Journal* cikke már részletesen bemutatta: a két folyóirat olvasótáborában között nem csekély volt az átfedés (a „művelt”, tudományos olvasók mindkettőt állandóan figyelték), így nem akartak ismétlésekbe bocsátkozni. A második egyszerű, de figyelembe veendő elem, hogy – mint láthattuk – a *Mémoires* ismertetőjének szerzője hívebben követte az eredeti útleírás felépítését, mint a *Journal* munkatársa. A harmadik, ugyanennyire bizonytalan elem az lehet, hogy a jezsuita folyóirat számára „antropológiai” jellegű adatok szolgáltatására alkalmasabb lett volna egy misszionárius, mint egy világi gondolkodású tudós: tény, hogy a *Mémoires* mindig kiemelten foglalkozott a jezsuita vagy a jezsuitákhoz valahogyan kapcsolható utazókkal. La Condamine tökéletes

³² MT 1746. október, 2275.

³³ MT 1746. április, 634–636.

³⁴ Ehrard–Roger 1965 – a *Journal* és a *Mémoires* cikkeinek összetételét vizsgálja három időszakban; Rétat–Sgard (szerk.) 1978 – a teljes 1734. évi sajtótermelést tekinti át.

tudományos partner volt a földrajztudomány tekintetében, ám az idegen népek szokásai terén talán némileg fenntartásokkal kellett kezelni. Összegezve azonban megállapíthatjuk: nem igazán lehet egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy miért a *Journal* tárgyalta részletesen az idegen népek szokásainak témáját, és miért szorult ez kifejezetten – jóllehet az eredeti útleírás felépítésének megfelelően – háttérbe a *Mémoires* lapjain.

A harmadik, La Condamine utazásáról ismertetést közlő folyóirat cikkének vizsgálatával egy új, a másik két ismertetőben nem érintett kérdéskör kerül elő: az útleírás *megírhatóságának* kérdése. A 16. század vége, 17. század eleje (tehát az újkori utazások „hőskora”) óta vissza-visszatérő kérdés volt, hogyan egyeztethető össze a tudományos színvonal a kellemes stílussal, az útleírás hasznossága a szöveg nyújtotta olvasási élménnyel. Ezen túl e harmadik *compte rendu* a folyóirat olvasóközönsége okán más szemszögből közelítette meg La Condamine útleírását, más oldalról találta ismét csak kiemelkedőnek, így a kritikát is más szempontból színesítette.

A *Jugemens sur quelques ouvrages modernes* (1744–1746) a korábban már említett Desfontaines abbé időrendben harmadik, egyben utolsó saját folyóirata volt. Az ezt megelőző *Observations sur les écrits modernes* (1735–1743) jelentette a tényleges áttörést Desfontaines és a fentiekben már bemutatott új típusú újságírás számára. Egyes körök továbbra is az irodalom páriájának tartották, sőt – legtöbbször a Voltaire által hozzá intézett, és az abbé által szorgalmasan viszonzott pamfletekben – néha (állítólagos) homoszexualitása is előtérbe került, lapjainak példányszáma és az abbé személyes népszerűsége azonban csúcán volt.³⁵

Desfontaines maga 1745 végén elhunyt, tehát még azelőtt, hogy a La Condamine útleírásáról készült ismertető a folyóirat legutolsó számában megjelent volna.³⁶ Ugyanakkor tudjuk, hogy ezt az utolsó számot kollégái (köztük a filozófusok későbbi hírhedt ellenfele, Desfontaines legjobb követője, Fréron) állították össze részben saját cikkeikből, részben az abbé halálakor hátramaradt írásaiából – összességében tehát nem dönthető el egyértelműen, vajon az illető cikk az ő tollából való-e. Feltételezéseinkbe persze bocsátkozhatnánk egyes stílusjegyek és szófordulatok alapján (egyrészt találkozhatunk rá jellemző, a cinizmust súroló ironikus megjegyzésekkel, ugyanakkor az írásai többségében használt egyes szám első személy itt elmaradt) – ennél fontosabbnak tűnik viszont az, hogy az ismertető egyértelműen illeszkedik az abbé által megteremtett szellemiségbe, az új, bírálatokra mindig kész irodalmi újságkritika vonulatába.

³⁵ Karrierje elején, még a *Journal des Savants* újságírójaként kétszer is perbe fogták homoszexualitás vádjával, amelyhez a második alkalommal a fiatalkorú megrontásának vádpontja is hozzáadódott. Összességében halálos ítéletre is elegendő vád állt össze, de befolyásos barátai – köztük ekkor még Voltaire – máig sem egészen tisztázott körülmények között elérték, hogy csak száműzzék tíz évre Párizsból. Voltaire-rel való vitájának alapja az volt, hogy Voltaire szerint Desfontaines örök halálával tartozik neki közbenjárásáért, és nem kritikai cikkeket kellene írogatnia róla. Desfontaines viszont fenntartotta a kritika jogát, és minimalizálta Voltaire tényleges hozzájárulásának mértékét szabadulásához.

³⁶ *Jugemens sur quelques ouvrages modernes* (a továbbiakban JO) 1746. t. XI. 217–225.

Az, hogy a *Jugemens* kritikájában a tudományos oldal gyakorlatilag hiányzik, cseppet sem meglepő: a cikk szerzője ki is emelte, hogy azért nem tért ki e kérdésekre, mert a folyóirat olvasóközönsége (leginkább a vidéki olvasókörök látogatói) nem a földrajzi részletek iránt érdeklődik leginkább.³⁷ Ehhez bátran hozzátehetjük azt is, hogy a cikkíró maga sem igazán lehetett a téma szakértője, így a tudományos tételek tekintetében pontosan arra szorítkozott, amit maga La Condamine elmondott útleírása programjáról, illetve áttekintette az expedíció legfontosabb állomásait. Abban azonban egyetértett a *Mémoires de Trévoux* cikkével, hogy az útleírás többet nyújtott, mint amennyit ígért, viszont számára a többlet más szempontból jelent meg. „Mindemellet nem tekinthetünk e műre úgy, mint egy száraz és minden kellemtől mentes naplóra. Felfigyelhetünk arra, hogy egyes pontokon a szerző éppannyira igyekszik szórakoztatni, mint okítani. Általában a földrajztudósnak és az asztronómusnak ír, de egyes pontokon áldozatot hoz, és lemond a tudós megfigyelésekről, és olyannyira emberivé válik, hogy még az olvasók érdeklődését is kielégíti.”³⁸ A megjegyzés hangvétele jellegzetesen desfontaines-i, sőt annak felépítése is: a dicséretbe ügyesen beépített egy általános bírálatot azon tudósok utazásaival, útleírásaival kapcsolatban, akik tudományos pontosságuk oltárán feláldozták az olvashatóságot és az olvasók (illetve a szélesebb olvasóközönség) tényleges elvárásait. La Condamine útleírása tehát – fogalmazzunk így – biztató eset volt irodalmi tekintetben, főleg mivel a tudós, mint láthattuk, tisztában volt a különböző olvasóközönségek eltérő elvárásaival. Az ismertető gondosan kiválasztotta ezeket az „emberi” pillanatokot, az útleírás „kevésbé hasznos, ám kellemesebb” passzusait.³⁹

A cikk, mint már korábban a *Journal des Savants* ismertetője, különleges érdeklődéssel fordult az idegen népek szokásai iránt. Ezt éppúgy magyarázhatja az, hogy Desfontaines maga is a *Journal*-nál kezdte pályafutását, mint az, hogy az idegen népek szokásai, mint erre már számosan rámutattak, meghatározó témát jelentettek a 18. századi Franciaországban. Ezúttal tehát nemcsak hogy örömmel üdvözölte az indiánokkal kapcsolatos megfigyeléseket, de azokat egyenesen kevesellte is: többet szeretett volna megtudni például azok anyagi kultúrájáról. És ezt a kérdést vitte tovább egy olyan témának a kibontása, amelyet La Condamine kifejezetten kutatott és viszonylag részletesen tárgyalt, de amely a két tudós újságban nem kapott különösebb hangsúlyt, talán mert komolytalan témának tekintették: ez pedig az amazonok törzse volt.⁴⁰

Az, hogy e témát a cikk kiemelten tárgyalta, természetesen az olvasóközön-séggel magyarázható. Ezúttal azonban nemcsak Desfontaines folyóiratainak már említett kevésbé tudományos, gyakran vidéki közönségére kell hivatkoznunk, hanem egy eddig nem említett csoportra, a női olvasókra. Nem voltak

³⁷ JO 1746. t. XI. 217.

³⁸ JO 1746. t. XI. 217–218.

³⁹ Az olvasási szempontból tekintett „kellemesség”, illetve a hős-tudós utazó képének találkozási pontja, a liánhídon való átkelés természetesen itt is megjelent.

⁴⁰ JO 1746. t. XI. 222–224.

jellegetesen női folyóiratok Desfontaines lapjai sem, de irodalmi irányultságuk jóval közelebb állt a női olvasók legnagyobb részéhez: a ritka korabeli női könyvtárak alapján ugyanis látható, hogy a nők elsősorban a szépirodalom felé fordultak, sőt az utazásokból is az „irodalmi” vagy „festői” utazások felé.⁴¹ Az amazonok törzse olyan téma volt, amely így kiemelten érdekes lehetett a női olvasók számára mind „személyes érintettségük”, mind annak kevésbé tudományos, már-már mesébe hajló jellege miatt.

Az ismertetés tehát messze terjedelmesebb volt e tekintetben, mint a korábbi két cikkben erről írottak: sőt, ugyanúgy önálló értekezéssé vált, ahogy a *Mémoires* cikke a földrajzi kérdésekben, a különbség csak annyi volt, hogy erre La Condamine nem válaszolt külön. Ennek oka lehetett az, hogy talán nem figyelte a társaságában lenézett irodalmi újságban megjelenő kritikát, vagy tudott róla, de nem válaszolt, mivel vagy méltatlannak találta a vita helyszínét, vagy magát nem tekintette hiteles vitapartnernek egy olyan kérdésben, amely nem tartozott valódi szakterületéhez, és amellyel alapvetően csak a közönség érdeklődése miatt foglalkozott.

A cikk kiindulásként ismertette La Condamine vizsgálatait, illetve végső következtetését e kérdésben, mely szerint az amazonok léteztek, de ez esetben elköltöztek vagy alávetették őket. A cikk írójának persze nem állt módjában az indiánok körében ellenőrizni La Condamine állításait, sem a helyszínen kutatást folytatni. Más szemszögből kellett folytatnia az elemzést, ez a másik szempont pedig leginkább a „szobatudós” nézőpontja volt. Így már az elején leszögezte, hogy egy csak nőkből álló nemzet létezése „morális lehetetlenség”, mégis, a számos róluk tudósító beszámoló és a La Condamine által megkérdezett indiánok tanúsága arra utalt, hogy létezik vagy legalábbis valamikor létezett. De hogyan jöhetett létre? A cikk egy teljesen eredeti magyarázatot kínált válaszként: párhuzamot vont a kegyetlen gazdák elől megszökött afrikai rabszolgákból létrejött dél-amerikai népcsoportokkal (ezeket ma maroni vagy „bozótnéger” néven ismerjük). Mint a cikk megállapította, lehetetlennek tűnik ugyan a csak nőkből álló nép, de talán elképzelhető, ha tagjai menekültek voltak: „de a nők sanyarú körülményei ma az amerikai kontinensen nem kelthették fel bennük azt a gondolatot, hogy lerázzák zsarnokaik igáját?”⁴² A cikk nem vitte tovább ezt a mai szemmel is érdekes gondolatot, de meghatározhatjuk összetevőit: egyrészt láthatunk benne némi tudományos képzettséget (ami Desfontaines-nél a *Journal*

⁴¹ A 18. század második legnagyobb női könyvtárának tulajdonosa, Mme Pompadour könyvtárában a halálakor felállított leltár szerint a 3525 tétel több mint 52%-a szépirodalom, és a regények a teljes állomány 20%-át teszik ki. Mint általában a női könyvtárakban, kevés utléírást találhatunk (17 db, azaz kb. 0,5%, és ezek között is főleg „festői”, illetve egzotikus utazásokat), viszont ugyanennyi képzelt utazást. Lásd Pompadour 1765. A legnagyobb 18. századi francia női könyvtár Comtesse de Verruë 20 000 kötetre becsült gyűjteménye (a párizsi *Arsenal* könyvtár gyűjteményének alapja) a hagyatéki leltár rendezetlensége miatt nehezebben áttekinthető; de erre is igaz, hogy a szépirodalom dominál benne, míg az utazások kevéssé vannak jelen (kb. 50 tétel). Esetében nem találkozhatunk festői utazásokkal, az utazási könyvek jobbára friss ismereteket tartalmazó, gyakran egzotikus utléírások. (Verruë 1737.)

⁴² JO 1746. t. XI. 223.

des Savants-nál töltött időszak okán megvolt); a legendák felé csúszó téma iránti őszinte érdeklődést; illetve, talán a lehetséges női olvasók okán, a nők jogaival és helyzetével kapcsolatban egy nagyon is modern, „protofeminista” felfogást.

A cikk utolsó szakaszában kitért röviden a stílusra, bírálva néhány szokatlan szóhasználatot, majd – a legutolsó mondatban! – megemlítette, hogy La Condamine korrigálta néhány, az Amazonas kérdésével korábban foglalkozó földrajztudós tévedéseit. Az olvasóközönség különbözősége okán az útleírás elemeinek fontossági sorrendje teljesen megfordult. Idézzük végül a *Jugemens* ismertetőjének utolsó mondatát, mert az már saját konklúziónk felé vezet majd: „Ez az útleírás minden pontján rendelkezik azzal az igazság-jelleggel, amely az olvasót lebilincseli. Stílusa egyszerű, tiszta, pontos, és nem is mondhatnék róla nagyobb dicséretet, mint hogy méltó szerzőjéhez, illetve ahhoz a nagynevű akadémiához, amelynek ő tagja.”⁴³

A dicséző jelzők halmazából emeljünk ki egy elemet: „igazság-jelleg”. A korabeli útleírásokat övező, fentebb már említett gyanakvással („minden utazó hazudik”) szemben a kiutat azok az útleírások jelentették, amelyek olyan hangot ütöttek meg, hogy az olvasó fenntartás nélkül elfogadta azok igazságát, más, szintén a befogadói oldalon megfogalmazódott vélemények ezt az „igazság hangját” névvel illették. A kétely felszámolásához persze szükségesek voltak a stílusbeli elemek (lásd „egyszerű, pontos, tiszta” stílus) és a szerző hitelessége (La Condamine, az elismert tudós, aki az akadémia tagja volt), és ezek együttállása esetén optimális körülmények jöttek létre az útleírás „igaz”-ként való elfogadásához. Láthattuk azt is, hogy La Condamine esetében fenntartás nélkül elfogadta nemcsak ez a cikk, hanem a másik kettő is azt, amit ő az indiánok elmondásából ismert. Más útleírásokban gyakran alacsonyabb rendűként, de legalábbis gyanakvással kezelték a „hallomásból tudott” információkat, itt ezekre is igaz, hogy a szerző személye, illetve az az intézmény, amelyet személyében képviselt (a Tudományos Akadémia), garanciát jelentett az információk igazságára és eredetiségére.

* * *

Formey „ideális könyvtárában” így írt La Condamine-ról egy másik tudós utazóval összevetve: „Utazása több kellellemmel van megírva, és több dolgot tesz elérhetővé olvasói számára, de mindezt úgy, hogy ettől még nem lesz kevésbé filozofikus.”⁴⁴ A „filozofikus” jelző itt feltehetően a „tudományos” megfelelője, és az ítéletet tekinthetjük úgy is, mint ami magába sűríti mindazt, amit az útleírásról megjelent három ismertetőből megtudhattunk.

A három újságcikk részben eltérő szempontból vizsgálta meg La Condamine útleírását, és részben eltérő szempontból ugyan, de egyhangúan példaértékűnek

⁴³ JO 1746. t. XI. 224.

⁴⁴ Formey 1756: 95. Az idézett megjegyzés csak a második, bővített kiadásban szerepel.

találták. A vélemények ilyesfajta egyezése kortárs útleírásokkal szemben távolról sem szükségszerű, és három, más-más világot képviselő sajtóorgánum egyetértése pedig végképp nem. A cikkek átfedései, a mindegyikben, illetve egyikben vagy másikban megjelent elemek összevetése reményeink szerint igazolja, hogy miért javasoltuk, hogy az „ideális” utazás képének vizsgálata során a befogadói oldalnak jelentősebb szerepet tulajdonítsunk.

Összegzés gyanánt talán nem haszontalan áttekinteni még egyszer, melyek voltak az ismertetésekben megjelent pozitív elemek, mivel ezeket tekinthetjük általában is az ideális utazás lehetséges ismérveinek. Az útleírás kiemelt erényei voltak:

- a tudományért élete kockáztatására is kész tudós-utazó, az utazó-hős (*Journal des Savants, Mémoires de Trévoux, Jugemens sur quelques ouvrages modernes*);
- a tudományos eredmények pontos, de közérthető bemutatása (*Journal, Mémoires*);
- a szerző kész a további, jó hangnemű tudományos vitára (*Mémoires*);
- a szerző ugyan jórészt tudományos munkát ígért, de többet kínált annál, mint amit ígért; felismerte olvasóközönségei eltérő elvárásait (*Journal, Mémoires, Jugemens*);
- jelentős botanikai és zoológiai felfedezések (*Journal*);
- a területen élő népcsoportok életének megfigyelése, tárgyalása (*Journal, Jugemens*);
- az amazonok legendás törzsével kapcsolatos kutatások, a téma felvetése tudományos szempontból (*Journal, Mémoires*) és részletesebb tárgyalása (*Jugemens*);
- az utazó, illetve az általa képviselt Akadémia autoritása hitelesíti az állításokat (*Jugemens*);
- pontos, egyszerű, tiszta stílus (*Jugemens*).

Vessük össze ezekkel az elhangzott kritikákat:

- az indiánok szokásainak tárgyalása lehetne bőségesebb (*Journal, Jugemens*);
- néhány vitát kiváltó elem a földrajzi tételekben (*Mémoires*);
- kis számú nem szerencsés kifejezés, archaizmus (*Jugemens*).

Noha egy útleírás tényleges megítélése nem a pozitívumok és a negatívumok listájának számszerű összevetését jelenti, mégis úgy gondoljuk, hogy mind a két felsorolás elemeinek száma, mind azok nagyságrendje rendkívül figyelemreméltó, és reményeink szerint e listák gazdagíthatják ismereteinket azzal kapcsolatban, hogy mitől lehetett ez az utazás, illetve általában egy utazás „ideális”. Kimondhatjuk, hogy La Condamine sikerrel vett egy olyan akadályt, amely nem minden elismert tudósnak sikerült: úgy adta át utazásai eredményeit mindenki számára elfogadható formában, hogy mindeközben semennyit sem vesztett tudományos hitelességéből. Ha frappáns megfogalmazást próbálunk találni sikere okára, azt

mondhatnák, hogy az *Amazonas–amazonok* tengely jelenti a siker alapját: előbbi az átélt veszélyeket és a tudományos eredményeket, utóbbi a népek szokásai iránti érdeklődést, a legendák és a tudomány határvidékén lévő elemek tudományos vizsgálatát, illetve a széles olvasóközönség elvárásai iránti nyitottságot jelöli.

La Condamine utazása és mindenekelőtt útleírásának fogadtatása természetesen egy különösen látványos, a vizsgálódásra különlegesen jó lehetőséget kínáló példa az egymást részben fedő olvasói elvárások szemléltetésére. Mindemellett azt reméljük, hogy elemzésünk, illetve a hozzá kapcsolt előzetes állítások és (olvasás)módszertani megjegyzések megfelelően alátámasztják a cikkünk alapját jelentő két állítást. Ezek közül az első az utazások tudományos vizsgálata során nélkülözhetetlenül szükséges interdiszciplinaritás volt, amely ez esetben feltétlenül ki kell terjedjen az irodalomtudományra is (egyrészt a lejegyzési formák és szándékok sokasága, másrészt az útleírás korabeli, félig irodalmi megítélése okán). A második pedig, hogy az „ideálist” e területen sem feltétlenül elvont traktátusokban, hanem legalább ugyanennyire a konkrét gyakorlathoz szervesen kapcsolódó diskurzusokban (is) érdemes keresni.

FORRÁSOK

- M.*** 1773: *Coup d'œil éclairé d'une bibliothèque à l'usage de tout possesseur de livres*. Paris
 Chaudon, Louis-Mayeul 1772 : *Bibliothèque d'un homme de goût ou Avis sur le choix des meilleurs livres écrits en notre langue sur tous les genres de sciences et de littératures, avec les jugements que les plus impartiaux ont porté sur les bons ouvrages, qui ont paru depuis le renouvellement des lettres jusqu'en 1772, par L.M.D.V.* 2 vols. Avignon
 Delaporte, abbé 1765–1795: *Le Voyageur Français ou La Connaissance de l'Ancien et du Nouveau Monde*. Paris
 Delisle des Sales, Jean-Baptiste-Claude 1800: *Essai sur le journalisme depuis ses débuts jusqu'à l'an 1800*. Paris
 Du Boccage, Anne-Marie 2005: *Lettres sur l'Angleterre et la Hollande, Saint-Pierre-de-Salerno*. Gérard Monfort
 Formey, Jean-Henri-Samuel 1756: *Conseils pour former une bibliothèque peu nombreuse mais choisie*. Berlin
 Grosley, Pierre-Jean 1764: *Nouveaux mémoires ou observations sur l'Italie et sur les italiens, par deux gentilshommes Suédois, trad. du suédois*. Paris
 Grosley Pierre-Jean 1770: *Londres*. Paris
 La Condamine, Charles-Marie de 1981: *Voyage sur l'Amazone*, Paris, F. Maspéro. (Eredeti megjelenés: *Relation abrégée d'un voyage fait dans l'intérieur de l'Amérique Méridionale, depuis la côte de la mer du Sud jusqu'aux côtes du Brésil et de la Guiane*, Paris, 1745.)
 Le Blanc, François 1745: *Lettres d'un François*. Hague
 Misson, Maximilien 1691: *Nouveau voyage d'Italie, fait en l'année 1688, avec un mémoire contenant des avis utiles à ceux qui voudront faire le mesme voyage*. La Haye

- Pompadour 1765: [Pompadour, marquise de – Jeanne Antoinette Poisson] *Catalogue des livres de la bibliothèque de feu Mme la Marquise de Pompadour*. Paris
- Prévost, Antoine François (ford., majd szerk.) 1746–1770: *Histoire générale des voyages, ou nouvelle collection de toutes les relations de voyages par mer et par terre qui ont été publiées jusqu'à présent dans les différentes langues de toutes les nations connues*. 19 kötet (később számos folytatás és kiegészítés), Paris
- Verruë 1737: [Verruë, comtesse de] *Catalogue des livres de feu Mme la Comtesse de Verruë*. Paris

Journal des Savants (1665–1792)

Jugemens sur quelques ouvrages nouveaux (1744–1746)

(*Mémoires de Trévoux*) *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts* (1701–1767)

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Benhamou, P. 1989: The review in Desfontaine's *Nouvelliste du Parnasse*: the development of literary criticism. *Studies in 18th century culture* XIX (Baltimore). 367–381.
- Chartier, Roger 1988: Texts, Symbols and Frenchness. Historical Uses of Symbolic Anthropology. In: *Cultural History: between practices and representations*. Cambridge, 95–113.
- Darnton, Robert 1979: *The Business of the Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopedie 1775–1800*. Cambridge
- Ehrard, Jean – Jacques Roger 1965: Deux périodiques français du 18e siècle: le «Journal des Savants» et les «Mémoires de Trévoux». In: Furet, François (szerk.): *Livre et société dans la France au XVIIIe siècle*. Paris–Hague, 33–59.
- Gelléri Gábor 2005: *Écrire le voyage, lire le voyage. Une communication littéraire au 18e siècle*. Doktori értekezés, ELTE Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Hartog, François 1980: *Le miroir d'Hérodote. Essai sur la représentation de l'autre*. Paris
- LaCapra, Dominick 1998: Chartier, Darnton, and the Great Symbol Massacre. *Journal of Modern History* 60. 95–112.
- Marcil, Yasmine 2000: *Récits de voyage et presse périodique au XVIIIe siècle: de l'extrait à la critique*. Doktori értekezés, 2 kötet, EHESS, Paris
- Mornet, Daniel 1910: Les enseignements des bibliothèques privées (1750–1780). *Revue d'Histoire littéraire de France*. 449–496.
- Rétat, Pierre – Jean Sgard (szerk.) 1978: *Presse et histoire au 18e siècle : l'année 1734*. Paris
- Sgard, Jean (szerk.) 1976: *Dictionnaire des journalistes, 1600–1789*. Grenoble
- Stagl, Justin 1995: *A History of Curiosity, Travel theory 1550–1800*. Harwood
- Touati, Houari 2000: *Islam et voyage au Moyen Âge. Histoire et anthropologie d'une pratique lettrée*. („Univers Historique”) Paris